

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

«МАМАЇ» В ІСТОРИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ І ТОПОНІМІЧНИХ НАЗВАХ

31. Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновського. — К., 1898. — С. 77–79.
32. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М.: Наука, 1985. — 246 с.
33. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. XIV–XVI віки – відносини політичні. — К.: Наукова думка, 1993, Т. IV. — С. 81.
34. Козубовський Георгій. Мамаєва Орда в історії України // Історія. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Х., 1996, Ч. I. — С. 39–40.

У кожного, хто починає досліджувати «мамаїв», виникає цілком закономірне питання: як же могло трапитися, що ці знамениті твори, на яких зображено українського козака (та зустрічаються типово українські прізвища, зокрема й знаменитих героїв нашої історії), стали називати узагальнено «Козак Мамай», тобто — чужомовним іменем східного походження?

Ця назва закріпилася за зображенням сидячого козака–запорожця на народних картинах не відразу, але вже у 1898 р. всі шість картин (хоч вони й належать принаймні до трьох композиційних типів) зі збірки знаменитого українського колекціонера–мецената В. В. Тарновського названо саме «Мамаями». При цьому, лише на одному творі є напис «Козак Мамай», на трьох інших ім'я героя не вказано, і ще на двох картинах його названо «Запорожский кошевой» та «Хома» («А имя мині Хома...») ³¹.

Хто ж він цей легендарний «Мамай», і чому про нього не збереглося жодної козацької думи чи історичної пісні? І чи взагалі існував такий реальний історичний персонаж, чи це — суто легендарний образ?

Коли згадують це ім'я, передусім на думку спадає Золотоординський полководець Мамай, розбитий під час Куликовської

битви 1380 р. Деякі дослідники пишуть про Мамаю як про хана, хоча насправді він був темником (намісником хана), який контролював територію Золотої Орди в Криму та Причорномор'ї. Його вивищенню сприяла політична криза, коли в другій половині XIV ст. в Орді йшла запекла боротьба за владу³².

Михайло Грушевський пише про Мамаю як про еміра: «Зі смертю Бірди-бека (1359) Орда прийшла до певного розстрою й анархії... Серед вічних перемін ханів на татарському престолі й різних управителів, що під їх іменем пробували правити Ордою, центральна влада у Татар зійшла на фікцію, й Орда розбилася на кілька осібних частин. Було кілька монгольських емірів, оповідає сучасний арабський письменник, що поділили між собою області Сарая (Орди); між ними не було згоди й вони правили своїми землями кожний окремо. Потім, в сімдесятих роках сі розвалені часті стягнув був на якийсь час до купи сильною рукою кримський емір Мамай, але в 60-х роках анархія панувала»³³.

Дослідник Георгій Козубовський зауважує: «Мамай, один з найстарших емірів, зять хана Бердібека, був улусним князем в Криму ще за єдиної Золотоординської держави. Після смерті хана Бердібека, Мамай активно включився в боротьбу за владу. Вже 1361 р. під контролем Мамаю опинилася значна частина степових земель у межиріччі Дніпра та Дону. З 1363 р. літописці починають чітко розрізняти Орду «Мамаєва царя» Абдуллаха від «Муратової Орди» поволзького хана Мюріда. Не будучи за народженням чингизідом, Мамай реалізував свою владу через підставних ханів Абдуллаха (1361–1370) та Мухаммед-Буляка (1370–1380).

Дослідники припускають існування певної домовленості між Ольгердом та Мамаєм на початку 60-х років XIV ст., завдяки чому Ольгерду вдалося закріпитися в Південній Русі-Україні, а Мамаю скористатися можливістю для утвердження своєї влади у степу...

Кілька разів Мамай здійснював військові походи на Волгу, намагаючись закріпитися в золотоординських центрах Поволжя. Але під реальною владою Мамаю перебували степові райони міжріччя Дона і Дніпра. Територія Мамаєвої Орди приблизно збігалася із землями колишньої Чорної та Білої Куманії. Напевно, на нащадків половецького степу і спирався Мамай у своїй діяльності. Поліетнічна держава Мамаєва Орда включала в себе представників різних етнічних груп та релігій. Серед археологічних та антропологічних матеріалів XIII–XIV ст. з цієї території дослідники виділяють болгарські, слов'янські, тюркські та інші елементи»³⁴.

Нащадок темника Мамаю — Мансур, після поразки батька на Куликовому полі та невдовзі після його смерті, змушений був рятуватися на території своїх союзників у Литві (кордоном поміж землями Мамаю та Литовського князівства на той час була ріка Ворскла).

12. **Аміда-Ньорай.**
КАМАКУРА, Японія.
1252 р.
Бронза

Старший син Мансура в 1390 р. охрестився, отримавши православне ім'я Олексій (його хрестив київський митрополит Кипріан). У свою чергу, син Олексія – Іван – одружився з княжною Настасією Данилівною Острозькою.

Один з нащадків темника Мамай став засновником боярського роду Глинських, з якого вийшов майбутній російський цар Іван IV Грозний. Це відбулося пізніше, коли поміж ханом Тохтамишем, якого позбавили влади його конкуренти (хан Темір–Кутлуг і Едигей), та литовським князем Вітовтом було укладено політичний союз.

Після нищівної поразки від татарського війська Темір–Кутлуга і Едигея в битві 12 серпня 1399 року біля Ворскли, великий литовський князь Вітовт врятувався від полону лише в супроводі кількох наблизених, серед яких був і правнук Мамай Іван. Саме йому і завдячував життям князь Вітовт.

За цю послугу він та його нащадки отримали титул князів Глинських, ставши однією з найвпливовіших аристократичних родин тодішньої України, яка була складовою Великого князівства Литовського. Наприкінці XV століття князь Богдан Федорович Глинський був Черкаським старостою і одним з перших брав участь в організації козацьких формувань. У 1493 р., командуючи козацькими загонами, він приступом взяв турецьку фортецю Очаків, що прославило його по цілій Європі. На думку деяких дослідників, саме тоді прізвище Мамай тісно переплелось з поняттям «козак»³⁵.

Таким чином, нащадки знаменитого полководця Мамай, який у другій половині XIV ст. був повелителем безмежних територій степового Надчорномор'я та Криму, переселилися до Великого князівства Литовського. Нагадаємо, що українські землі були поділені поміж Польщею та Литвою, причому до складу останньої входила Київщина, Чернігово–Сіверщина, значна частина Поділля і Волині, а також частина білоруських земель.

Ще у XIX столітті нащадків цих степовиків називали то монголами, то татарами, а характерною їхньою ознакою стала присутність у прізвищах суфіксів –ук та –чук. Помітною є їхня участь в етногенезі сучасного українського населення. Нащадки половців живуть нині у Волинській (33,6% прізвищ від загальної кількості з вказаними суфіксами), Рівненській (38,5%), Хмельницькій (21,5%), Житомирській (33,5%), Івано–Франківській (19,5%), Брестській (50%) та інших областях. Як зазначає дослідник С. Павленко, «схоже, що їхня (половців) міграція, племенні традиції вплинули на подальше утворення місцевих прізвищ з додатком тюркського закінчення (Поліщук, Іванюк, Павлюк тощо). У половців прізвища з доважком на –ук, –юк, –ак, –як — домінуючі»³⁶.

Серед нинішніх прізвищ, що несуть пам'ять про половецький компонент в українській історії (Авдюк, Батюк, Мацюк, Пінчук,

35. Чмир Валерій. Козак Мамай. Чому Мамай? // Науковий світ. 1999, №7. — С. 10–11.

36. Павленко Сергій. Родове коріння волинських Танюків (Тонюків) за етимологією прізвища // Філологічні студії. Луцьк, 2002, № 4. — С. 108

13. **КОЗАК МАМАЙ, ПЕРША ПОЛ. XIX СТ. (ФРАГМЕНТ)**

Походження НЕВІДОМЕ
Полотно, олія, 87 x 63

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Самчук, Танюк та ін.), дослідник називає і прізвище Мамай, яке нині трапляється не лише на Волині, а й в інших регіонах України.

Широко представлена згадка про Мамаю в топонімах України.

Дмитро Яворницький у своєму першому узагальнюючому творі «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа» пише: «Речка Мамай–Сурка, впадающая в Днепр с левой стороны... имеет течение всего лишь десять верст и названа во имя хана Мамаю, который построил здесь город своего имени на десять верст ниже покоренного им города Белозерки. Ниже речки Мамай–Сурки следует уступ Грузское, а за ним остров Хмельницкий...»³⁷.

У цьому самому творі Яворницький наводить народну легенду про князя Потьомкіна, який «зібрав військо і пішов воювати запорожців. Прийшов: сам зупинився у Мамай–Сурці, а військо в Красний Кут відправив»³⁸.

В «Історії запорізьких козаків» вчений згадує Мамай–Сурку як давнє татарське городище, назване «колись, за хана Мамаю», розташоване неподалік від лівобережної притоки Дніпра — невеличкої річки Білозірки: «Того ж дня ми проїхали Мамай–Сурку, давнє городище, тобто вали, що оточували давнє укріплення на татарському боці, далі повз Білозірку, річку, що тече з татарського степу й утворює озеро при впадінні у Дніпро»³⁹.

Поблизу названої річки розташована Мамаєва гора, за якою, завдяки сучасним розкопкам запорізьких археологів, закріпилася назва «середньовічний могильник Мамай Сурка»⁴⁰.

Цей могильник (його ще називають Кучугурським городищем) являє собою природне підвищення на березі Каховського моря поблизу села Велика Знам'янка Кам'янсько–Дніпровського району Запорізької області. Георгій Козубовський зазначає, що деякі дослідники ототожнюють з Кучугурським городищем Орду (ставку Мамаю), де карбувалися монети контрольованих ним ханів: «На Кучугурському городищі досліджено залишки чисельних споруд, деякі з них вражають своїми розмірами, інтерпретуються як мечеть з мінаретом, палацовий комплекс (ханський двір?) та інше. На городищі зібрано велику кількість археологічного матеріалу, який має свої аналогії в археологічних комплексах Поволжя, Криму, Подністров'я XIII — XIV ст.

Про існування великого міста в Дніпровських плавнях у районі Великих Кучугур свідчать і писемні джерела. Так, в 1594 р. Е. Лясота, посол германського імператора до запорізьких козаків, зазначив острів на Кінській Воді (р. Конка), "на якому знаходиться стародавнє городище Курцемаль". Згадується це городище і в "Книге Большому Чертежу" під назвою "Мамаїв Сарай". Існування давнього міста в Дніпровських плавнях на р. Конці відзначив С. Мишецький, називаючи його Самис, де була "прежних татарских владений столица и в оном городе имелось 700 мечетей". Існування давнього міста

37. Яворницький Д. І. (Эварницкий Д. И.) Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. — СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888, Ч. 1, 2. — С. 333.

38. Там само, С. 330.

39. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків у 3 томах. — Л.: Світ, 1991, Т. 2. — С. 78.

40. Ельников М. В. Охранные работы на могильнике Мамай Сурка // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 р. — К, 2001. — С. 260; Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.) // Запорожжє. 2001. — 276 С.

41. Козубовський Георгій. Мамаєва Орда в історії України // Історія. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Х., 1996, Ч. I. — С. 40–41.

42. Швець Г. І., Дрозд Н. І., Левченко С. П. Каталог річок України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — С. 68

в Дніпровських плавнях підтверджують і етнографічні джерела зібрані в XIX ст. Я. П. Новицьким.

Важливим джерелом для реконструкції політичних та соціально-економічних процесів в Мамаєвій Орді, хронології існування міста в Дніпровських плавнях слугують монети, знайдені на Кучугурському городищі. ...Всі основні групи мідних монет відносяться до карбування «мамаєвих ханів». ... Подібні монети широко відомі у значних кількостях і в інших регіонах Мамаєвої Орди, в Азаку, Криму. В Поволжі — представлені одиничними екземплярами»⁴¹.

Окрім того, неподалік від цих місць, але вже з правого боку Дніпра є ріка Мамайка. За даними «Каталога річок України» (1957), ріка Мамайка є лівою притокою ріки Інгул, що впадає в гирло (лиман) Південного Бугу. Вона має довжину 13 км та площу басейну розміром 54,6 км². Відстань від гирла основної річки до місця впадіння р. Мамайки в Інгул — 327 км.⁴²

В географічно-адміністративному вимірі ріка Мамайка протікає територією Кіровоградської області; там само розташована залізнична станція Мамаїв Яр. На Південному Бузі, в районі села Мігія, південніше міста Первомайська є мальовничий скелястий Мамаїв острів (поряд з ним — острів Залізняка). Нині ці острови перебувають у складі історико-природного заповідника Гранітно-степове Побужжя.

В добу Козаччини ці місця входили до земель Війська Запорозького і в другій половині XVIII століття були центром гайдамацького руху. Зокрема, північніше ріки Мамайки знаходиться знаменитий Холодний Яр; неподалік Мамаєвого острова, нижче села Мігія (за течією Південного Бугу), був центр однієї з найвпливовіших на Січі Буго-Гардинської паланки.

У середині XVIII століття Мамаїв острів перебував в епіцентрі гайдамацького руху. За свідченням дослідника Запорожжя Аполлона Скальковського: «В запорозьких документах ми на кожному кроці натрапляємо на докази, що головним притулком гайдамаків був Мігейський острів, або просто Мігея. Це урочище, або острів, тобто низка порослих тернами скель, знаходиться при впадінні річки Мігейський Ташлик у Буг... Але що дивно — в жодній народній легенді, пісні або казці не згадується про Мігею, а про більш віддалені сховки гайдамак — Чуту і Чорний Ліс можна почути оповіді і в наш час. А ці предковічні ліси, які досі зберегли свою велич, були на самому кордоні запорозького козацтва, у північній частині нинішнього Олександрійського повіту Херсонської губернії і майже змішуються з лісами та ярами Чигиринського повіту Київської губернії. Мігея була всього за 30 верств від одного з найважливіших прикордонних постів запорозьких, а саме Гарду, де була Бугогардівська паланка, в якій постійно перебував полковник із двома старшинами і більш як 300 козаками команди. Ця паланка, спостерігаючи за переправою

через Буг на татарську сторону, була в нинішньому селі Богданівці Ананьєвського повіту Херсонської губернії і захищала найголовніші риболовецькі промисли Запорожжя»⁴³.

Поряд з відзначеними топонімами, ми фіксуємо цілу низку реальних козаків, що носили ім'я Мамай у добу Козаччини. Певний час образ козака–бандуриста на народних картинах трактувався як своєрідний портрет реального козака Мамаю, про якого писали кілька істориків. Зокрема, Пантелеймон Куліш у листі до О. Бодяньського від 16 липня 1848 р. пише про гайдамаку Мамаю: «Ляхи зовуть його в своїх книжках Козаком Мамаєм».⁴⁴

Аполлон Скальковський кілька разів згадує про гайдамаку Мамаю, ім'я якого трапляється на деяких картинах. Ще в 1820–х роках він знаходить документи, які використовує для написання роману про Мамаю («Порубежники»). З його слів, ватага цього гайдамаки в минулому «наводила в Україні особливий жах», а «пам'ять про Мамаю зберігається у своєрідній картині, тисячі копій якої ви побачите по всій Україні»⁴⁵. На його думку, на цих картинах зображувався конкретний гайдамака Мамай, що жив у середині XVIII ст. Згадує він також і про велетенський дуб Мамаю, коріння та стовбур якого неодноразово пошкоджували шукачі козацьких скарбів.

Прізвище Мамай було досить поширеним у давній Україні. Так, вже в «Реєстрі усього Війська Запорозького після Зборівського договору...» від 1649 р. серед козаків Максимівської сотні Чигиринського полку згадується Василь Мамай⁴⁶.

Майже сто років потому в корпусі документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі згадується козак Кущівського куреня Марко Мамай, повішений поляками 1738 р. у містечку Смілі разом зі своїм побратимом Марком Соколиком⁴⁷.

Трохи пізніше згадується козак Сергіївського куреня Павло Мамай, схоплений поляками на Гарді (пороги на р. Південний Буг) та повішений ними в 1747 р.⁴⁸

В «Архиве Юго–Западной России» опубліковано цікаві матеріали ще про двох реальних Мамаїв — учасників гайдамацького руху. Обидва діяли на території сучасної Черкащини і Кіровоградщини (в документах згадуються такі топоніми як Цибулів, Мошни, Боровиця, Чута, Чорний ліс). Як свідчать протоколи допитів заарештованих гайдамаків, ця ватага настільки прославилася своїми справами, що для її ліквідації було послано цілий загін кінних драгунів. За зізнанням члена цієї ватаги, тридцятилітнього запорожця Івана Сахненка, «отаман їх Мамай із рушниці застрелив драгуна, а драгуни Мамаю і Андрія, запорозького козака, закололи, а ми всі розбіглися поодиноці, і пішли в Чорний ліс»⁴⁹.

Цим самим подіям присвячена розвідка дослідника, який сховавав своє ім'я та прізвище під криптонімом «А.С.», котра значно

43. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 420.

44. А. С. Мамай. Изображение запорожца. [К рисункам] // Киевская старина. — 1898, Т. LX, № 3. — С. 490.

45. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVII столетии. — Одесса: Городская типография, 1845. — С. 153. Скальковский А. Порубежники [Канва для романов]. Мамай. М.: Городская типография. — СПб., 1850, В. IV. — С. 171.

46. Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром, складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О. М. Бодяньским. — К.: МСП «Козаки», 1994. — С. 64.

47. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. — К.: Наукова думка, 1998, Т. 1. — С. 276, 347.

48. Там само, С. 297, 340, 354.

49. Архив Юго–Западной России. — К., 1876, Ч. III, Т. 3. — С. 609.

уточнює сухі архівні документи. У 1750 р. запорожець Мамай зруйнував містечко Мошни та усі маєтності князя Любомирського, в тому числі здійснив напад і на Смілянський замок. Російські війська під керівництвом київського генерал-губернатора Михайла Леонтєва, після тривалої погоні по степах, таки зловили козака. Відтяти голову цього гайдамаки виставили на мосту в Торгівці для остраху іншим. Якийсь Андрій Харченко зняв з голови замордованого шапку, одягнув її на себе й продовжив справу свого попередника. Через кілька років (у 1758) його також схопили і стратили на палі, але в народі вже виникла легенда про безсмертного козака Мамаю, який воскресає знову і знову для боротьби з ворогами ⁵⁰.

14. Козак Мамай, XIX ст. (фрагмент)
Походження невідоме
Полотно, олія, 66 x 122
Національний художній музей України

Француз де ля Фліз, який у середині XIX ст. обійшов багато українських сіл, залишивши унікальні етнографічні замальовки, в двох своїх акварелях відтворив образ «розбійника Мамає» та «Мамаїв дуб» на гілках якого він вів своїх ворогів. У пояснювальному тексті свого рукописного альбому (1854 р.) він зафіксував народні перекази про нього: «Серед народу поширена також розповідь про розбійника на ім'я Мамай, зображення якого зустрічається у багатьох хатах. Він сидить під дубом, грає на бандурі (вид гітари), віддалік на дереві висить чоловік, а внизу написані такі слова: Хоч на мене дивишся, та не угадаєш / Як зовуть і відкіль родом / І як прозивають, нічирк не знаєш, / Кому трапилось кому у степах бувати, / То той може моє прізвище вгадати. / Жид з біди за рідного батька почитає, / А ляхва дурна милостивим добродієм називає, / А ти, як хочеш, то так мене називай, / Аби лиш не крамарем.

В Чигиринському повіті біля села Черкас мене водили до величезного, вже давно всохлого дуба. Його називають дубом розбійника

15. Козак **МАМАЙ**, XIX ст.
Боровиця, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
Полотно, олія, 70 x 105
Національний художній музей України

Мамая. Колись у затінку цього дуба він влаштував своє пристановище, а на гіллі цього дерева вішав поляків і жидів, які потрапляли йому до рук, та й його самого на ньому пізніше повісили»⁵¹.

Подібні записи залишив і П. Кулиш: «В старосвітських міщанських і козацьких світлицях можна до сих пір зустріти зображення запорожця у всій красі його. Він сидить, склавши нахрест ноги і грає на бандурі; поруч його, в лісі, пасеться кінь, а вдалині на дереві висить ногами доверху єврей, а інколи і поляк. Пан Скальковський, з притаманним йому мистецтвом пояснювати козацьку історію, відмічає у своїй книзі «Наїзди гайдамаків» (с.153), що на дереві повішена фігура козака і що вона демонструє, яка доля очікує в Польщі кожного гайдамацького ватажка»⁵².

Пізніше він зазначає: «Може видав, — де вже не видати? — деінде по Україні голеного запорожця, намальованого, що сидючи, підібгавши ноги, грає на кобзі, ще й промовляє. А що промовляє, те внизу й підписано. Ляхи звать його в своїх книжках Мамаєм. Єсть коло Суботова і дуб Мамаїв... От же я колись був у Мошнах і знайшов там козарлюгу із таким підписом, що кращий і просторіший від усіх інших; та й саме малювання вже дуже старе, що аж полупалось»⁵³.

Записав подібні розповіді у Суботові біля Чигирини і відомий збирач народної творчості та письменник Борис Грінченко, причому в них ім'я Мамає пов'язане з самим Богданом Хмельницьким («Про Хмельницьких. Про Мамає»): «А се вже чи не після Хмельницького було, як приїхав у Суботов Мамай з запорожцями і ляхам багато шкоди наробив. Тут у лісі неподалечку є дуб невисокий да рясний, Мамаєм зветься. Кажуть, що буцім-то Мамай на йому казан вішав, да як задзвонить, то його хлопці і біжать. А інші кажуть, що через те, що і Мамай був низький та дужий, як той дуб»⁵⁴.

Таким чином, в історичних джерелах і дослідженнях зафіксовано принаймні п'ять реальних козаків, що носили ім'я Мамай. Окрім того, М. Грушевський згадує Івана Мамаєвича — осавула Війська Його Королівської Милості Запорозького, який у складі групи козацької старшини підписав у 1617 р. декларацію до Сейму Речі Посполитої⁵⁵.

Поза тим, слово «мамай» могло вживатися не в персональному, а в загальному значенні. Дослідник Б. Познанський навів свідчення, що «мамаями» в народі називають «всяку кочівну людність в степу»⁵⁶.

В знаменитому словнику Бориса Грінченка слово «мамай» пояснюється наступним чином: «Мамай, мамая — камінна статуя в степу»⁵⁷.

Подібне тлумачення цього слова зафіксував також Микола Сумцов⁵⁸.

Платон Білецький, роздумуючи над цим питанням, зауважує: «не виключена можливість, що Мамай — це узагальнена назва гайдамаки взагалі. На підтвердження можна навести вираз «піти на мамая» (цебто навмання) і те, що картини з написом «Козак Мамай» включають сцени гайдамацької розправи»⁵⁹.

50. А. С. Мамай. Изображение запорожца. (К рисункам) // Киевская старина. — 1898, Т. LX, № 3. — С. 486–492.

51. Де ля Фліз. Альбоми. / Серія «Етнографічно-фольклорна». — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1996, Т. 1. — С. 94–95, 167–168.

52. Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856, Т. 1. — С. 191.

53. Кулиш П. // Киевская старина. 1898, № 2. — С. 29.

54. Грінченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. — Чернигов, 1901. — С. 287–288.

55. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Козацькі часи — до р. 1625, Т. VII. — С. 365.

56. Познанский Б. Две старинные украинские песни // Киевская старина. — 1885, Т. 13. — С. 228.

57. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В 4-х томах. Т. 2. // Факс. перевид. 1908 року. — К., 1958. — С. 403.

58. Сумцов М. Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. 1892, № 10. — С. 38.
59. Білецький П. О. «Козак Мамай» – українська народна картина. С. 7.
60. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 425.

Таким чином, слово «мамай» подекуди було іменем конкретної людини, а водночас воно вживалося в двох загальних значеннях: 1) всяка кочівна людність у степу; 2) камінна статуя в степу (або, як звикли говорити, «камінна баба»). З часом це слово стало вживатися як синонім слів: «козак», «запорожець», «гайдамака», «розбишак», «волоцюга», «відчайдуха».

Чому немає жодної пісні чи думи про козака Мамаю? На мою думку, в народній свідомості слово «мамай» мало не індивідуальне, а загальне значення, стосуючись фактично кожного реального козака, що мав своє конкретне ім'я та прізвище.

На картинах, які зображують козака-бандуриста, трапляються різні підписи: 1) Прізвища відомих козацьких ватажків — «Максим Заліжняк», «Семен Палій», «Нечай», «Кошовий Харко», «Сава Чалий»; 2) Інші менш відомі імена: приміром, «Іван Васильович Кутовий», «Гордій Велегура», «Козак Бардадим», «Козак Шарпило, древній запорожець», «Козак Боняк», «Іван брат», «Хома» тощо; 3) Ще частіше козак взагалі безіменний — «Запорожець», «Запорожський кошовий», «Гарний козак на натуру...», «Сидить козак в кобзу грає...», «Козак — душа правдивая...», «Козак-сіромаха...» і навіть «Мужик-сіромаха». Відомо всього кілька картин, на яких козака названо іменем «Мамай», всі вони є досить пізніми і стосуються періоду Гайдамаччини — «Козак Мамай», «Мамай — сильний козак», «Мамай із Жалкого».

На мою думку, це ще раз підтверджує, що з часом слово «мамай» стало узагальнюючим, одним із значень поняття «гайдамака». Невипадково наведені дані про п'ятьох реальних козаків, які носили це ім'я, стосуються доби Гайдамаччини і локалізовані територією, де цей рух був особливо інтенсивним (від Південного Бугу до Тясьмина). Нині це є частиною Миколаївської, Кіровоградської та Черкаської областей. З добою Козаччини пов'язані назви Мамаєвого острова на Південному Бузі (Миколаївська область), річки Мамайки — притоки Інгула та урочища Мамаїв Яр (на Кіровоградщині). Неподалік від Холодного Яру, що був у центрі Гайдамаччини, розташоване містечко Торговиця (на річці Синюсі, поблизу міста Новоархангельська — на межі Кіровоградщини та Черкащини), де в 1850 році був страчений гайдамака Мамай. Місто Сміла, в якому 1738 року поляки повісили козака Кущівського куреня Марка Мамаю, розташоване прямо в межах Холодного Яру. Там само, поблизу Чигирини і Суботова знаходився і Мамаїв дуб, замальований де ля Флізом, про якого згадували також П. Куліш та Б. Грінченко, а в добу Богдана Хмельницького жив козак Чигиринського полку Василь Мамай.

Відомості про козака Сергіївського куреня Павла Мамаю, схопленого поляками на Гарді та повішеного 1747 р., знову ж таки стосуються Миколаївщини, а саме Південного Бугу з його Мамаєвим островом та

Мігійськими скелями і урвищами, де в середині XVIII ст. десятиліттями переховувалися гайдамаки.

Таким чином, не викликає сумніву, що на формування образу козака Мамая на народних картинах вплинули також реальні події Козаччини та Гайдамаччини. Водночас ці історичні події трансформувалися за законами народної творчості, як малярської, так і словесної (на картинах «Козак Мамай» постійно зустрічаються віршовані написи, іноді досить значні за обсягом).

Попри втрату автономії, політичної системи урядування, Козаччина не зникла з пам'яті народу, а зберігалася в ній ретельно і з любов'ю. Одним із символів, що нагадував про минулі часи, була картина «Козак Мамай». Цим пояснюється її популярність як серед простого люду, так і серед нащадків козацької старшини, що отримали російське дворянство. Аполлон Скальковський, офіцер російської армії, у своїй «Історії Нової Січі» написав: «Серед руського народу західної України гайдамаки вважалися та й досі вважаються героями степів»⁶⁰.

«КОЗАКИ–МАМАЇ» ТА ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОБЗАРСТВА

Прикметною рисою багатьох «мамаїв» є бандура в руках козака або поряд з ним. Картини із зображенням козака–бандуриста, неминуче викликають асоціативний зв'язок з кобзарями — сліпими «гомерами України», носіями епічної пісенно–музичної спадщини нашого народу. Репертуар кобзарів був дуже широкий: палітра його настроїв сягала від високої героїчної патетики та жалібних траурних інтонацій — до веселих танцювальних мелодій та наспівів. Виконували вони історичні, сатиричні та жартівливі пісні, а також твори релігійно–моралістичні (псалми та канти). Основу кобзарського репертуару становили думи, до яких самі кобзарі ставилися з особливою пошаною та пієтетом, називаючи їх «Думками», «Плачами», «Козацькими» або «Лицарськими піснями». Думи розповідали переважно про трагічні події старовини, освячені кров'ю героїв, пролітою за свій народ, за щастя рідної землі.

Видатний український композитор та хоровий диригент Олександр Кошиць, відзначаючи художню специфіку дум та оригінальність їхньої форми, так писав про них: «Дума — це мелодійний речитатив, де слово панує над музикою. Музичне коріння їх криється у голосінні по померлих праісторичної давності. Дуже трудні для виконання і недоступні через те широким масам співаків. Утворювалися самими учасниками оспіваних подій, за зразками спершу пісенними, а далі літературними. Співалися під акомпаніємент "бандури", щипкового